

אסתר מאיר-גליצנשטיין. בין בגדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל.
ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009. 420 עמודים

חן ברם*

תוך כדי קריאת ספרה המקיף והמרתק של אסתר מאיר-גליצנשטיין נזכרתי באנקדוטה היסטורית נשכחת שגיבוריה פעלו כמאה שנה קודם למאורעות המתוארים בספר. שלמה-יחזקאל יהודה, שהגיע מעיראק, ודוד ילין (הראשון), שהגיע מפולין, קנו יחד ב־1860 את אדמות מוצא, המושבה הראשונה שפרצה את חומות היישוב הישן. שניהם היו תלמידי חכמים, וגם יזמים ואנשי העולם הגדול. הקשר ביניהם מוסד בנישואי בנו של ילין לבתו של יהודה, למרות הבעייתיות של "[...] השידוך לאשכנזים ה'נחותים' יותר" (ברוזה וברוזה, 1994, עמ' 21). פרשה זו מלמדת על אפשרויות שמומשו לעתים רחוקות בלבד בקשר בין יהודים מקהילות מזרח אירופה ומעיראק, שבדפוס המודרניזציה שלהן אפשר לראות הקבלות רבות (מירון, 2005, עמ' 20). ספרה של מאיר-גליצנשטיין מלמד שהמפגש בין המהגרים, או העולים, מעיראק ובין הממסד האשכנזי לאחר קום מדינת ישראל נשא אופי שונה לחלוטין מזה המשתקף בפרשייה נשכחת זו, ואופיין בהתנשאות, באפליה, בדעות קדומות ובפטרונות. מול אלה התפתחו צורות התמודדות והתנגדות מגוונות. עם זאת, רוב העולים שאפו להשתלב בחברה ובממסד ההגמוניים ולא לשנותם דווקא.

מאפייני ההשכלה והתעסוקה של "העיראקים", שהיו דומים למאפייניהם של עולי אירופה בגל העלייה ההמונית ושונים מאלה של רוב עולי ארצות האסלאם האחרים, מאפשרים לבחון מזווית חדשה את מדיניות הקליטה הישראלית ואת מקומם בדיכטומיה הישראלית שנוצרה בתקופה זו (עמ' 9).

כותרת המשנה מתייחסת ל"יוצאי עיראק בישראל", והספר אכן תורם רבות ללימוד קבוצה זו, אך בראש ובראשונה זהו מחקר חשוב על הממסד הישראלי ועל יחסו למהגרים אלה, מחקר היסטורי-חברתי ופוליטי הבוחן מחדש סוגיות יסוד בהתפתחות המדינה והחברה בישראל.

בחלקו הראשון של הספר פורשת מאיר-גליצנשטיין רקע להבנת דפוסי המודרניזציה וההתמערבות של יהדות עיראק, בצד דיון בעלייה הגדולה ובמקומם של יוצאי עיראק בתוכה. הניתוח מדגיש את תפקידם של המדיניות הציונית כלפי ההגירה, עיתוי ההגירה ואופן קבלתה בישראל כגורמים לשינוי במצבם של יהודי עיראק, "[ש]החלו את תהליך היציאה כמהגרים מתוך בחירה, אך סיימו אותו כפליטים נרדפים ומגורשים וחסרי כול [...] זוהי הקהילה ששילמה את המחיר הכלכלי הכבד ביותר בתמורה לעלייתה לישראל" (עמ' 50).

ידידתי נורית, שהוריה עלו מעיראק, סיפרה לי פעם על הוויכוחים שהתלקחו בביתה בין האב, שייצג עמדות ציוניות מובהקות, ובין האם, שייצגה עמדות ביקורתיות הרבה לפני שאלה הפכו לנחלת הציבור הרחב בעקבות פרסומים של חוקרים ביקורתיים כגון שנהב

* מכון ון ליר בירושלים והמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

ואחרים. הוויכוח ביניהם נגע להיסטוריה של יהודי עיראק וליחסיהם עם הסביבה הערבית ועם התנועה הציונית, וגם לדפוסי ההתמקמות שלהם בישראל. ספרה של מאיר-גליצנשטיין מספק טיעונים לשני הצדדים בדיון, אך בעיקר מסביר את היווצרותו של דיון זה על רקע דפוסי ההתמקמות בישראל.

החלקים המרכזיים של הספר מוקדשים לדיון מדוקדק בשנות החמישים: ההתמקמות המרחבית בתקופת המעבר והצלחתם של יוצאי עיראק להתנגד למדיניות שמיקמה את רוב עולי ארצות האסלאם בפריפריה; דפוסי ההשתלבות הכלכלית והתעסוקתית, אגב הדגשת המדיניות הממסדית והתמודדותם של יוצאי עיראק עם הקשיים שזו הערימה בפניהם; ויחסה של הסביבה הקולטת. הפרק "היבטים כלכליים בקליטת יהודי עיראק" מציע פריזמה היסטורית כלכלית שקוראת לבחון מחדש שאלות חברתיות מרכזיות. שאלות כאלה מעורר למשל הדיון ברדיפות הכלכליות שערכה המשטרה הכלכלית אחר יהודי עיראק בשל הברחת כספים שלא דרך הבנק המרכזי, שנתפס בעיניהם כ"צייד [...] על טהרה גזעית" (עמ' 170). פרק אחר פרק נחשף היחס הפטרוני והמזולזל של הממסד כלפי עולי עיראק בפרט וכלפי קבוצות מזרחיות בכלל, ובד בבד מתבהר היחס הראשוני האמביוולנטי אל עולי עיראק, שהיה סטריאוטיפי ואוריינטליסטי מחד גיסא, אך חיובי יחסית למזרחים אחרים מאידך גיסא. פרקים חשובים עוסקים במנהיגות ובהשתלבות פוליטית. הדיון ב"ציונים" ו"קומוניסטים" מקרב יוצאי עיראק ובנסיבות שהביאו להגבלת השפעתם מוביל למסקנה שהקומוניסטים תרמו יותר להשתלבות יוצאי עיראק בזכות עמדתם האופוזיציונית שעודדה התארגנות והתנגדות לאפליה. פרק מעניין בהיסטוריה הפוליטית הישראלית נחשף גם בדיון במפא"י וביחסה ליוצאי עיראק, וקטע מתוך פרק זה תורם גם לדיון ביהודים-ערבים; בקטע מובאים דבריהם של פעילי מפא"י בניסיונם לגייס תמיכה בהקמת מדור מיוחד לעדה במפלגה: "העדה הכבלית [...] באופייה ערבית יותר מאשר יהודית [...] הם עדתיים מובהקים ובשום פנים ואופן אינם מוכנים להיכלל אפילו כיסוד של עדות המזרח" (עמ' 241),¹ וגם "אפשר להניח כי עולי בבל מוכנים לפרוע בערביי הארץ את העוול אשר נגרם להם בעיראק, אך בכל יתר המובנים עדיין קרובים הם לערבים יותר מאשר לשאר השבטים של עם ישראל" (שם).² מאיר-גליצנשטיין מסכמת כי "הרחקת העיראקים מתרבותם הערבית וקירובם אל ה'ישראלים' נתפסה כנדבך חשוב בהסתגלותם להוויה הישראלית" (עמ' 243).

ראוי לציון האופן שבו נשזרים דיון ברמה הארצית-לאומית ובחינה של זירות מקומיות, בהן אור יהודה, רמת גן, ובייחוד סיפורו של דוד חכם, שניסה לייצג את השכבות החלשות בבאר שבע, וקורות מאבקו הפוליטי ששיאו בבחירות המקומיות ב-1963. מאיר-גליצנשטיין רואה בו דוגמה למאבק מזרחי חלוצי שנעשה בדרך חוקית ונורמטיבית במקביל למאבק של ואדי סאליב, אך נשכח גם על ידי המחקר וגם על ידי תנועות המחאה המזרחיות. היא מדגישה שבניגוד לטענותיו של סמי שלום שטרית על "מזרחים משתפי פעולה", בעשורים הראשונים

1 משה קיטרון (קוסטרינסקי), ראש המחלקה לעדות המזרח במפא"י, 1952. המדור הכבלי במפא"י פעל במשך כל שנות החמישים, ובפעילותו "שמר המדור על נאמנותם של העיראקים למפא"י [...] אך גם הביא להגברת הייצוג המזרחי ובמיוחד להבטחת בחירתם של נציגים עיראקים [...] לכנסת ולממשלה" (עמ' 244).

2 דברי דוד פתל, פעיל שעלה מעיראק אחרי פרעות 1941, המנהל בפועל של המדור הכבלי במפא"י.

של מדינת ישראל לא הייתה אפשרות לפעילות בת השפעה מחוץ למפלגת השלטון. כל זמן שחכם פעל במסגרת זו, היו לו הישגים רבים, ואילו כשיצא נגד המערכת שילם על כך בגלות פוליטית. הדיון מראה שמפא"י, המפלגה הראשונה שקיבלה לשורותיה מנהיגים מזרחים, מנעה מהם השתלבות אמיתית. אך החסמים שהציבה עוררו איבה עזה, וזו הבשילה כעבור זמן והביאה למהפך של 1977.

הספר חושף עשרות פרשיות מרתקות בעיקר על בסיס חומר שנאסף בארכיונים, עיתונות התקופה ופרוטוקולים.³ מקור מעניין במיוחד הוא עיתונים שפרסמה קהילת יוצאי עיראק הוותיקים קודם להקמת המדינה. יוצאי עיראק הוותיקים בירושלים ובתל אביב אף חברו לעולים במסגרת כמה ארגונים בשנות החמישים ועוררו חששות במפא"י מהקמת מפלגה עדתית עיראקית שתנגוס בכוחה. בעקבות כך זורזה הקליטה (המפוקחת) של יוצאי עיראק במפלגה. עם זאת, חבל שאין בספר התייחסות קצרה ליוצאי עיראק בחברה היישובית. המקרה של יוצאי עיראק הוא אמנם דוגמה מובהקת להגירה מרוכזת במהלך העלייה הגדולה, ומכאן הדגש המוצדק על המהגרים כגורם חדש בנוף החברתי ועל היחסים בין הממסד למהגרים. אך המקורות המובאים מלמדים שבמחקר של אתניות בהקשר הישראלי, אפילו במקרה העיראקי, נחוצה גם פרספקטיבה דיאכרונית שמביאה בחשבון תהליכים שהחלו עוד קודם להקמת המדינה.⁴

הספר מלמד שהמדיניות הציונית, בצד תפיסות ועמדות שעיצבו את היחס כלפי עולי עיראק, הייתה בעלת משקל מכריע בעיצוב דפוסי ההגירה וההתמקמות שלהם ובעיצוב הדיכוטומיה האתנית-מעמדית הישראלית בכלל. בהקשר זה עושה מאיר-גליצנשטיין שימוש נרחב בעבודותיהם של סוציולוגים ביקורתיים, ולכאורה גם מקבלת חלק גדול מגישתם, שלא כמו בעבודותיה הראשונות, שנתפסו כמייצגות עמדות ציוניות וקונצנזוסאיליות (שנהג, 2003; שניר, 2005, עמ' 463). עם זאת, הדיון ההיסטורי המדוקדק מעמיד בסימן שאלה טענות על כך שמקורו של השסע האתנו-מעמדי בישראל טמון בתכנון שנועד לשרת צרכים כלכליים של האליטה האשכנזית. מאיר-גליצנשטיין אמנם מדגישה את חשיבותן של תפיסות ועמדות בקרב הממסד הקולט, חששות תרבותיים ונסיבות הקשורות למצב החברתי והכלכלי, אבל מוסיפה עליהן את מרכזיותה של השאיפה לשמור על הגמוניה פוליטית ואת הראייה הרחבה והמאוזנת של הגורמים שתורמו לעיצוב הדיכוטומיה האתנית-מעמדית. החומרים המגוונים ומערך מורכב של טיעונים מאפשרים למאיר-גליצנשטיין לא רק לבחון בעזרת מקרה זה את הדיכוטומיות האתניות הקיימות, אלא גם ללכת אל מעבר לדיכוטומיות שגורות בקרב חוקרים קונצנזוסאילים וביקורתיים.

הצד החזק ביותר של הספר הוא הניתוחים ההיסטוריים-חברתיים של תקופת ההתמקמות של יוצאי עיראק בחברה הישראלית בשנות החמישים, שלה מוקדש עיקר המחקר. הדיון בעשורים שלאחר מכן מבוסס בעיקר על המחקרים הסוציולוגיים המועטים שהיו בזמן כתיבת המחקר ועל ניתוח נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. נתונים אלה מוגבלים, שכן הם

3 מקור נוסף לנתונים ולניתוח הוא כתב יד שלא ראה אור של תקווה לקר דרויש, וזו דוגמה יפה לשיתוף פעולה בין חוקרות.

4 לא מוזכרת גם עלייה של כמה אלפי יהודים שנותרו בעיראק והגיעו ארצה בשנות השבעים (מירון, 2005, הערה 29).

כוללים בקטגוריה "יוצאי עיראק" גם את יוצאי כורדיסטן העיראקית, בעוד שמהספר כולו עולה חשיבותו של דיון נפרד בקהילות אלה.⁵ מאיר-גליצנשטיין מסכמת שיוצאי עיראק התפצלו: "רובם הצטיינו בניידות חברתית ובטמיעה תרבותית בחברה השלטת והשתלבו במעמד הבינוני והגבוה. האחרים נותרו ברובד החברתי כלכלי הנמוך, עברו תהליך של אתניזציה והשתלבו בפלג האוכלוסייה המזרחי במובהק" (עמ' 384). אבל לטענתה, משמעות ההבחנה הזאת לחקר החברה הישראלית והמשך השימוש בסכמות אתניות דיכוטומיות אינם נידונים די הצורך (Goldberg & Bram, 2007), ואפשר לראות בכך הזמנה לסוציולוגים ולאתנרופולוגים לפתח דיונים נוספים בנושא.

השער האחרון בספר עוסק בתהליכי גיבוש זהות, ומובאים בו דיונים מרתקים בשתי קבוצות מובחנות: יוצאי עיראק בקיבוצים ו"העלית העיראקית ברמת גן". ההתייחסות לעשורים האחרונים ממוקדת בעיסוק המחודש בהיסטוריה ובזיכרון הקיבוצי של יהודי עיראק משנות השבעים ואילך, ובכלל זה הקמת מרכז המורשת של יהודי בבל, ארגון "וויק" והדיון סביב יהודים-ערבים. עם זאת, מתבקש דיון נוסף בחוויות העולים בעיר ביחס לשפה הערבית (עברי, 2008), ביחס לדת, במשמעות ההשתלבות במעמד הבינוני ועוד. במובן זה הספר אינו מסכם את הנושא אלא פותח פתח למחקרי המשך שיוכלו להיעזר בתשתית החשובה שהוא מניח.

מקורות

ברוזה, מ' וברוזה צ' (1994). מוצא: סיפור ארץ-ישראלי. ירושלים: כנה.
 מירון, ג' (2005). בין ברלין לבגדאד: חקר תולדות יהודי עיראק ואתגר ההיסטוריוגרפיה המשולבת. ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה ע, 73-98.
 עברי, י' (2008). האפלה פי אל-מוזיאון. בלוק, 6 (גיליון נושא: הגדה המזרחית), 74-81.
 שנהב, י' (2003). היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.
 שניר, ר' (2005). ערביות, יהודיות, ציונות: מאבק זהויות ביצירתם של יהודי עיראק. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

Goldberg, H. E. & Bram, C. (2007). Sephardi/Mizrahi/Arab Jews: Anthropological reflections on critical sociology in Israel and the study of Middle Eastern Jewries within the context of Israeli society. *Studies in Contemporary Jewry*, 22, 227–256.

Zaken, M. (2007). *Jewish subjects and their tribal chieftains in Kurdistan*. Leiden: Brill.

5 ההתייחסות הכוללנית לרקע של יהודי כורדיסטן, לאופן עלייתם לישראל ולהתמקמותם מצביעה על הצורך במחקר נפרד. ראו למשל זקן (Zaken, 2007), שממחיש יפה שרגם היחסים של שתי קהילות אלה עם הסביבה היה שונה בתכלית.